

SVÁTEK PONÍŽENÝCH A SLABÝCH

Svátky osla

Tyto tak hluboce zakořeněné „zvyky“ jistě všichni považovali za nastolené jednou provždy. Oslavovaly dítě, dopřávaly mu den nebo několik dní slávy a před vznikem reformace v 16. století si nikdo nedovedl představit, že by mu je někdo chtěl upřít. Byly také poctou slabým a pokorným, čímž přejímaly další Ježíšova slova a nevyhnutelným řetězením vedly k obrácení pozic: poslední se stávali prvními.

Z tohoto proudu oslavujícího chudé a skromné, ty, kteří dřou, zcela logicky a nesporně vychází známý svátek osla, o němž toho mnozí tolik napsali, přičemž poněkud překroutili jeho představu i význam. Jakmile se tento svátek dostal ven z kostela a rozšířil do ulic, byl jistě záminkou k radovánkám poněkud sporného vkusu, k výstřelkům a neuctivosti, avšak uvnitř kostela zůstává svátek osla křesťanskou obřadní a liturgickou oslavou, povolenou a uznávanou církevními úřady a mnohdy uspořádanou v naprosté vážnosti. Nešlo o frašku ani o žádnou burlesku typu *sotie*. Misály, ordinária a oficia určené kanovníkům a biskupovi je pečlivě popisují a předem plánují každý jejich okamžik, písemně uvádějí všechny zpěvy, responsoria, všechna slova. Osel tohoto svátku totiž zdaleka nebyl oslem antických autorů, oslem z pohádek či oslem ze satirického a poněkud fraškovitého Lukianova románu. Není to ani oslice, jež na zádech nesla mezopotamského proroka Baláma k Mojžíšovým Hebrejcům, kterou sochaři rádi zpodobňovali na hlavicích sloupů v románských kláštřích a kostelech.

Osel lednových kalend je věrný druh svaté rodiny. To on spolu s volkem bdí a zahřívá Ježíška svým dechem, to on nese Pannu Marii s dítětem do Egypta a na tomto oslu také Kristus za jásotu davů vjíždí do Jeruzaléma.

Na druhé straně však téměř nelogicky, ne-li přímo protichůdně umělci románského období také rádi znázorňovali *Synagogu*, zosobněnou v alegorické podobě mladé ženy se zavázanýma očima, v ruce se zlomeným kopím, jak jede na oslu, který se proto často stává znakem židovského národa.

V každém případě v den obřezání Páně zaujímá slavnost osla vždy a všude pevné místo v souboru obřadů a zábav, které jsou pokračováním vlastního svátku bláznů. Jedná se o velmi dlouhé, složité představení,

obsahující mnoho naprosto originálních momentů, o nichž máme tentokrát lepší informace než jen několik neurčitých zmínek.

Velmi přesný popis, pohyb po pohybu, totiž nalézáme v misálu z Besançonu, který uvádí přepis *Oficia*, jež pro svátek bláznů vypracoval arcibiskup ze Sens Petr z Corbeil († 1222). Jednalo se o dokonale načasovanou režii. Skutečnost, že dílo vypracované ve Francii bylo tak pečlivě opisováno, aby mohlo být dovezeno do říšských zemí, dostatečně svědčí o úspěchu a rozšíření tohoto rituálu.

Popravdě řečeno všechny tak pečlivě stanovené úkony nejsou nic více než jen pár přesunů uvnitř kostela. Nejprve radostný, docela světský zpěv „Pryč odtud vše smutné!“ a pak *Conductus ad tabulam*: dva kanovníci přivádějí k pulpitu osla a předzpěvák se ihned pouští do officia a vyhledává jména všech, kdo se na slavnosti podílejí. Osel je poté zahalen pěknou pokrývkou – někteří říkají, že pluvíalem – jako kanovník nebo prelát. Někdy na něm seděla dívka znázorňující Marii a v náručí nesla děcko. Právě zde, před zpěváckým pultem, se pak pěkně nahlas zanotuje slavný hymnus o oslovi, známý po celé Francii, v němž se na určitou hrubou a nejspíš obecnou kostru nabalovaly různé výmysly a fantazie: série triumfálních výkřiků vychvalujících oslovy přednosti, zdůrazňované pokaždé stejným radostným refrémem a nejspíš skandované velmi nahlas a stále důrazněji. S oblibou se napodobovalo oslí hýkání a někteří autoři, mezi něž patří i biskup ze Sens, se snažili pečlivě zachytit jakousi dost komplikovanou písničku ve smyslu: „Hej, pane osle, plesejte, / pěkné zuby ukažte, / sena bude dostatek / a ovsu i k sázení.“

Hymnus nejprve zdůrazňoval všechny práce, které osel zastane, a služby, které prokazuje: „Tento osel byl krměn Rubenem na svazích Sichemu, překročil Jordán a skočil do Berléma.“ Je to osel kananejský ze Samaří, krměný nejstarším z Jákobových synů. Pak se již s trochou nadšázky zmiňuje jeho pozoruhodná chrabrost: „Dokáže v běhu překonat kolouchy, srnce i daňky, je rychlejší než dromedáři z Madianu“ – tento kraj zlatých dolů v Arábii vnesl trochu orientální exotiky. Osel rovněž nesl dary Tří králů, zlato, kadidlo a myrhu ze sabejské země. To vše je připomínáno s jakousi úctou. Avšak vzápětí přichází hrubé vtípkování o životě požírače bodláčí, který polyká ječmen i se stěbly a pšenici odděluje od slámy. Od tohoto okamžiku se vymýšlí po libosti: je třeba osla popohánět štoucháním do hýždí a hrozit mu holí: „Osel se už nažral zrní, řekněte amen a ještě jednou amen a opovrhnete stářím.“

Výzva k radovánkám se pak mnohem víc zdůrazňuje ve zpěvu či spíše rytmické recitaci jakési antifony, která předchází žalmům a v níž se objevuje slovo *evohé*, zaklínadlo bakchantek na počest Dionýsa: „Pán řekl evohé – panna řekla evohé – dnes poznal Slovo, evohé – matka, aniž to věděla, evohé – blažená manželka, evohé.“ Jde o transfer, v němž by zastánci teorie přetrvávání jistě viděli důkaz přežívání pohanských zvyků. Jisté to však není. Odkaz na Bakcha a na pohanské kultury může daleko pravděpodobněji vycházet z intelektuální zvědavosti, ze zájmu o vše, co se týkalo antické kultury, než z „lidového“ přežívání zvyků či základních praktik, které by se po staletí nezměnily. Není snad zvláštní, že slavný misál svátku bláznů, který se uchoval v Besançonu, byl v 15. století chráněn obalem ze dvou dřevěných desek zasazených do stříbrného rámečku, které obě představovaly scény z řecké a římské mytologie, i když, pravda, interpretované víceméně volně?

Jedna ukazuje právě Bakchův triumf: vousatý a starý bůh provázen pávem jede na závodním voze, jaké se v Byzanci používaly pro hry v cirku, taženém kentaurkem a kentaurkou; vpředu satyr s kozlími rohy troubí na trubku. Nahoře umělec znázornil scénu z vinobraní: dva mladíci v oděvu otroků sbírají hrozny; vozík naplněný košíky táhnou ovce, nikoli kozli, a opodál tři muži vymačkávají hrozny šlapáním. Dole jsou božstva mořská, starý Triton mezi dvěma nereidami provází Bakchův vůz, který – což je neobvyklé, „rekonstruované“ ikonografické znázornění – vyjíždí z moře.

Druhá část těchto desek, vypracovaná obzvláště pečlivě, ukazuje mnohem jednodušeji komponovanou, ale stejně alegorickou scénu, rovněž vycházející z antické inspirace: Diana na voze taženém býky vyjíždí rovněž z moře, opodál na mušli stojí Venuše. Toto tematické spojení při vázání knihy jistě nevzniklo žádnou náhodou: jde o desky náležitě zvolené pro danou knihu a bakchické scény se k misálu svátku bláznů a k obřadu osla dokonale hodí. Nacházíme zde výsledek péče nějakého učence: nejde o přežívání či podvědomé, slepé výtupky z těchto praktik zbavených významu a minulosti, nýbrž svým způsobem o hledání antických témat a atributů a jejich novou interpretaci, o vědeckou zvědavost, což zdůvodňuje nebo v každém případě vysvětluje, proč biskup a jeho kanovníci souhlasili s tak barvitou liturgií a s prvními příznaky zábav tohoto svátku.

Po antifonách prokládaných výkřiky *evohé*, jejichž slova a inspirace jinak byly zcela obyčejné, kantoři slavnostně ohlásili začátek bohoslužby

modlitbou zpívanou dvojhlasně a bručivým basem, avšak modlitbou klasickou, dokonce velmi vroucnou, bez jakéhokoli zvláštního záměru, jež se obracela k všemocnému Bohu („Nejsvětější trojice, Božstvo, Věčná jednota, Velebnost, Milosrdenství nebes“) a prezentovala se jako jakési *credo*, jako volání po Spasitelově ochraně i jako naděje na radost příslibnou těm, kdo ho následují: „Ty, Bože a hrdino, bohatá květino, živoucí roso, ukazuj nám cestu, spas nás, veď nás k nebeským trůnům a k pravé radosti.“ Bohoslužba to byla velmi dlouhá, během nekonečné zimní noci jsou jitřní hodinky trojnásobné, rozdělené na tři noční nebo vigilie, a podobá se „úplné rapsodii zbožných modliteb posbíraných ze všech bohoslužeb církevního roku, postních, velikonočních a svatodušních mysterií“. Bohoslužba byla rovněž prokládána volnějšími pasážemi buď v próze, nebo ve verších. Mezi jednotlivými vigiliemi zpěváci a pomocníci mohli svažít hrdlo a také osel dostal napít a najíst. Nakonec osla dovedli do chrámové lodi a věřící, které ta dlouhá pobožnost unavovala, kolem osla tancovali a napodobovali jeho hýkání, mnohdy provázeni i duchovními a v každém případě malými kleriky.

Poté propuká veselí pro všechny, *Conductus ad ludos*, průvod, který vede osla ke knězišti; opět následují zcela pravověrné křesťanské zpěvy, které hlásají zázraky provázející Kristovo narození – „Narodil se, narodil se, narodil se dnes, květ na větví Jišajově naplnil věky svým plodem“ – a velebí neposkrvněné početí: „Cudnost neutrpěla, bolest ji neklíčila.“

Nakonec byl osel odveden ven v průvodu, před nímž byla nesena veliká svítlna, a na prostranství před kostelem ho přivítali zpěvem a tanci a už také i žerty, které zde končily litím džberů vody předzpěvákovi na hlavu. Poté, již mimo kostel, po celém městě začíná burleskní procesí a lidové oslavy svátku osla, v nichž už vůbec nejde o rituál ani o náboženství. Nyní tu má místo jen popíjení a fantazie.

Skutečnost, že biskup tak ochotně sepisuje nebo dává opisovat celý tento misál s velmi podrobnými pokyny k jednotlivým obřadům, včetně všech slov, invokací a zpěvů, a píše, s nímž byla kniha svázána, zcela jasně svědčí o tom, že církev a její představení svátek osla naprosto schvalovali. Jak jsme viděli, bylo to svátek složitý, kde se proplétalo a střídalo mnoho velmi zvláštních obřadů, vždy za přítomnosti osla a za výkřiků jeho hlídačů nebo vodičů, s bezděčnými připomínkami antických a pohanských oslav, s intelektuálním zájmem o „historii“, o římskou minulost i s modlitbami a zpěvy dokonale křesťanskými, jako byla při-

pomínka mysteria boží Trojice a neposkrvněného početí. Náboženský podtón obřadu však ve všem zůstal plně zachován: nenajdeme zde žádnou parodii, výstřednosti, neuctivost, žádné nevázané zpěvy, nic směšující proti hierarchii. Tento svátek se vyznačuje především nevinným a lidovým rozptýlením s oslem a touhou spravedlivě ocenit toho nejskromnějšího a nejslabšího.

Blázni: od božího znamení k výsměchu

Takováto touha a záměry, jež sdílelo i celé společenství věřících, se prosadily ještě jiným, zcela odlišným způsobem, a vedly k tomu, že se na základě týchž myšlenek a postojů začal oslavovat člověk chudý duchem či pomatenec. Implicitně přijímanou záměnou nakonec svátek Neviňátek a dětí i svátek osla, jejichž podstata v obou případech vychází z náboženství, z připomínek evangelia či z církevního rituálu, vedly přímo ke vzniku svátku bláznů, k radovánkám, které byly převážně světské, jen zbarvené několika mystickými připomínkami a reminiscencemi.

Postoj lidí k pomatencům, posedlým, epileptikům či k lidem znetvořeným a postiženým těžkými tělesnými vadami se historikovi, zabývajícímu se způsobem myšlení a mentalitou v různých společnostech, může jevit téměř vždy jako dvojznačný a mnohdy zcela rozporný. Odpor, zděšení, zvědavost a pobavení, slitování, nebo také úcta k bytosti poznamenané čímsi nadpřirozeným, božským?

Podle mnoha lidí totiž jako by byl šílenec poznamenan čímsi posvátným; byl dotčen Bohem a vzal na sebe pád člověka. Magické pojetí šílenství, jak to zdůrazňuje Philippe Ménard, nacházíme i v jiných náboženských oblastech odlišných od křesťanství a v jiném společenském a náboženském prostředí než v západní Evropě. Například u muslimů jsou blázni často považováni za zcela zvláštní lidi, osvěcené jako proroci: „Tyto hlavy, zbavené lidských myšlenek, obývá boží duch.“ Na křesťanském Západě bláznovství také svědčí o božím doteku a o vyvolení. Pomatenec vidí to, co jiní vidět nemohou, dokáže předpovídat budoucnost a předem zná osud lidí. Je to „jasnozřivý básník“, a když Merlin ohlašuje smrt mladého rytíře, opravdu předpovídá budoucnost. Z toho v první řadě pramení značná úzkost zdravých lidí v přítomnosti osob postižených šílenstvím, které se ocitly jaksi mimo obyčejný lidský svět; úzkost, že my tam vstoupit nemůžeme, a také obava a zjevný strach. To vše všichni v hloubi duše cítí a obvyklé společenské a davové reakce

to zdůrazňují; je to však zabarveno určitou úctou, protože člověk postižený šílenstvím v sobě nese znamení, jímž ho označil Bůh; ten si ho vyvolil a nejspíš ho řídí jinými pravidly, než jakými se v zásadě řídí lidé rozumní. Možná je blázen, obývaný Bohem, vlastně moudřejší než ostatní lidé: „Moudrost rozumných lidí je někdy krátkozraká, zatímco blázni vidí daleko.“ Není poháněn instinkty, choutkami ani ambicemi ostatních lidí, a proto má nad nimi vrch, protože se zdá, jako by lidské „bláznovství“ – excesy, neřesti, směšné výstřednosti – bylo závažnější, jako by Bohu odporovalo více než bláznovství pomatenců. Jako vítězství blázna nad mudrcem se v kolektivním vědomí připravuje skutečné převrácení hodnot, které bylo naznačeno již v souvislosti s dětmi, s bezbrannými a také s oslem. Toto převrácení oslavuje pomatenice a staví je na přední místo, a se vši okázalostí se projevuje v radovánkách a kašpařinách svátku bláznů.

Právě proto, že v sobě blázen nese poznamenání a že se zdá být mimo tento svět, jako by dokázal pronikat do temnot zázvěti a vnímat „podivné podoby mysteria, které obývají onu černou neznámou tmou“, však rovněž vzbuzuje velký odpor, individuální či kolektivní projevy strachu i jakousi paniku. Navíc se v lidských myslích začíná utvrzovat představa, že bláznovství je boží trest, ne snad za nějakou jednotlivou vinu, ale za všechny lidské chyby; pomatenec tak ztělesňuje lidský pád, pyká za něj, nese v sobě trest určený všem. Jakožto ten, v němž přebývá zlo a Satan, se tak stává obětním beránkem. Dvorské romány, například legenda o Robertu Ďáblovi, někdy ukazují hrdinu, jak za trest, jenž má podobu pokání, musí opustit svůj svět, své blízké, své zvyky i svůj vlastní normální rozumný vzhled a vzít na sebe úlohu blázna, bloudit po světě všemi odmítán.

Pomatenec také děsí nebo vzbuzuje nechuť svým vzezřením či držením těla, k němuž ho nutí choroba a které se ještě zhoršuje zvykem. Blázen, jak jasně říkají básníci a spisovatelé a jak rovněž pěkně ukazují malíři a iluminátoři, se dá rozpoznat na první pohled; tak se šíří a prozazuje stereotypní a málokdy obměňovaná postava blázna v literárních a výtvarných dílech. S touto představou se dnes můžeme setkat nejen při četbě literárních textů, ale i u některých zavedených předpisů nebo zápisů z jednání městských rad. Blázen už nenosí normální oděv: protože je pomatený, ihned šaty roztrhá a rozerve na cáry. Někdy během záchvatů vychází ven dočista nahý. Byl mu vnucen (jde však o pouhou literární invenci a později o konvenci) velmi typický sestřih vlasů, tak-

zvaně do kříže, který ponechává na hlavě jen dva na sebe kolmé pruhy vlasů. Bylo to snad profylaktické opatření? Bylo to pohodlnější pro aplikaci nějakých mastí? Šlo o snahu oslabit jejich fyzickou sílu, aby jejich záchvaty zuřivosti nebyly tak nebezpečné, nebo o pouhé, i když drsné znamení hanby jako mnoho jiných?

Hlubším důvodem všech těchto projevů nechuti byla patrně skutečnost, že blázen mnohdy může být nebezpečný. Všichni spisovatelé, jak připomíná Philippe Ménard, popisují záchvaty zuřivého šílenství a většinou je to spíše šílenství nenadálé: „Mláčení, drásání, kousání, to jsou klasické znaky záchvatu šílenství.“ A to i v případě žen. V románu *Meliacin* se hrdinka Celinda „pomazala blátem, vyla, kousala, škrábala, tahala lidi za vlasy, plivala jim do tváře, křikem jim vyhrožovala, házela po nich kamením, trhala šaty své i druhých“. Jiná postava, Clarmondina v románu *Cleomadis*, rozkousala polštář a v posedlosti ničivou zuřivostí rozervalo králův oděv. Muži se sápu po sukovicí, takže blázen v dobové ikonografii byl po několik staletí vždy znázorňovaný jako vyzbrojený těžkým kyjem. Blázen je tedy rovněž divý muž, stojící mimo čas a mimo společnost.

Podobně tomu je se smyslovými poruchami a s porušováním dobrých mravů. Blázen, který má spoustu nejrůznějších vad a neřestí, vyvolává skandál svými milostnými či sexuálními choutkami. Právě blázen (či šašek) je v popředí Boschova znázornění chťice a o prostitutkách lidová mluva i úřední či účetní listiny už odedávna mluví jako o bláznivkách (*folieuses*) či ženách zblázněných do svého těla.

Odpor a zejména hrozba, již blázen může představovat pro městské či vesnické společenství, vedly ke vzniku mnoha opatření, která velmi výmluvně vypovídají o pojetí bláznovství a o postojích k němu. Jak léčit posedlé? Různé formy pomatení a jeho meze byly dosud špatně definovány a lze si představit, jak lékaři a soudci váhali, než vynesli jasný rozsudek. Výjimečná opatření se proto vždycky týkala jen projevů zuřivých a násilnických záchvatů. A tam zjevně nebyl jiný lék než pomoc boží, modlitby, prosby o zázračné uzdravení, napůl magické praktiky a některé zvláštní projevy zbožnosti.

V první řadě šlo o exorcismus: blázen posedlý démonem, nebo někdy také oběť čarů nějaké čarodějnice, může být vysvobozen modlitbami, znamením kříže, zaklínací formulí. Jedna velmi zajímavá iluminace od Jeana Fouqueta v *Knihách hodinek* Štěpána Chevaliera ukazuje pozoruhodnou scénku kolektivního exorcismu, zákraky svatého Vraina,

biskupa z Cavaillonu, který v katedrále léčil posedlé. Biskup v pontifikálním rouchu obklopen kanovníky rovněž ve slavnostním obřadním oděvu přijímá po jednom nemocné, kteří čekají v davu. Jeden z nich se už cítí být zbaven zla: je vidět, jak klečí s rukama rozvázanými a jeho strážce zastrčil dýtky za opasek. Jiného pomatence v košili však dva muži s napřaženými dýtkami strkají kupředu v pevném sevření. V pozadí žena s vyplašeným pohledem obráceným k nebi natahuje ruce a ukazuje svá pouta.

Někteří lékaři nebo šarlatáni tvrdili, že dokážou chorobu vyléčit, a právě to v poněkud odlišné a zcela symbolické podobě přejímají spisovatelé a později i výtvarní umělci, když mluví o kameni bláznovství. Toto téma je obzvláště blízké Hieronymu Boschovi. Jeho velmi známý obraz *Léčba bláznovství* ukazuje chirurga, jak operuje pacienta a vytahuje z jeho hlavy tvrdý kámen, který pozorně zkoumají přihlížející zvědavci, nejspíš doktoři nebo studenti; v pozadí se jiný nemocný s ovázanou hlavou ze zákroku vzpamatovává. Boschovým záměrem však bylo tropit si žerty. Na jedné z verzí tohoto díla nápis gotickým písmem uvádí jméno pacienta: je to Lubbert Das, což lze přeložit jako „potrestaný skrček“, osoba napálená, hlupák. Bosch tím odsuzuje šarlatánské operace, které předstírají, že obyčejnou extrakcí kamene dokážou pomatence vyléčit.

Větší důvěra se vkládala do poutí, které zažívaly pozoruhodný rozmach a vedly k mnoha svatyním, z nichž některé byly velmi proslavené, jiné méně, s mnohem méně početnými návštěvníky nebo spíše jen s malými skupinkami nemocných. Některé kostely v západní Evropě dodnes v kryptě nebo i v úrovni podlahy ukazují místnosti uzavřené mřížemi a silným kováním na dveřích, kde bývali posedlí zavřeni po celou dobu poutí, obvykle po devět dní (novény bláznů). Zde se konala procesí kolem hrobu světce, modlitby, možná, ale ne vždy, i některé rituální praktiky spojené s vodoléčbou opakovanými koupelemi a omýváním. Existovalo mnoho svatých patronů, kteří se mezi lidmi těšili velké oblibě a byli pověstní svou nápomocí chudým duchem nebo zuřivcům: svatý Antonín a svatý Hermes, zejména v severní Francii, poblíž Chartres (v Saint-Maurice-les-Chartres) svatý Blažej a především svatý Tomáš z Canterbury a svatý Mathurin v Larchantu u Paříže, kde se konala významná pouť za uzdravení pomatenců. Dodnes tam stojí krásný raně gotický kostel, jehož rozměry v dané vesnici jasně vypovídají o množství poutníků, posedlých a jejich rodin, kteří sem přicházeli.

Legenda říká, že svatý Mathurin z Larchantu, jehož život je zahalen mnoha nejasnostmi, osobně vyléčil Theodora, dceru císaře Maximiana († 310). Podobně u biskupa Hilária v Poitiers prováděl vymítání i Martin z Tours. V každém případě obliba této velké divotvorné pouti neslábla, jak o tom svědčí různé známky a odznaky z vykonané pouti, které se našly na místech mnohdy velmi vzdálených od tohoto svatého místa. Světci přinášející uzdravení byli tak vyhlášení a tak uctívání, že velmi často obecná mluva jejich jméno používala pro označení nemoci: podobně jako se známá a obávaná otrava námelem, horoucí nemoc, obecně nazývala svatý oheň nebo oheň svatého Antonína, u šílenství se mluvívalo buď o nemoci svatého Viktora (v jižní Francii), nebo jinde, zejména na západě, o nemoci svatého Nazaira. V Besançonu mohlo k zázračnému vyléčení dopomoci svaté plátno rubáše.

Nejpozoruhodnější je zde spojení bláznovství a zbožnosti. Tím je možné vysvětlit přítomnost bláznů v mnoha kostelech, na vyhlášených, zvláště svatých místech nebo, jak si lze snadno představit, všude, kam uctívané relikvie lákají věřící a vyvolávají vroucné projevy jejich zbožnosti, přičemž přítomnost bláznů není vůbec neobvyklá a nenáležitá. Blázen, prostáček či naopak násilník, je přijat do chrámu.

Pokud šlo o zuřivce a nebezpečné blázny, společenství reagovalo buď jejich vyhnáním mimo hranice obce, což bylo jednoduché, ale stále méně uplatňované řešení, nebo jejich zavíráním. V rozporu s mnoha teoriemi vykonstruovanými bez důkazů a s představou, která se na jejich základě snadno rozšířila, posedlí rozhodně nevedli normální společenský život a nepohybovali se volně po ulicích. Městská rada se všude uchýlovala k internaci bláznů, jakmile na základě šetření vedeného správním úředníkem či konšelem a lékařem zjistila nebo i jen předpokládala, že u něj hrozí záchvat zuřivosti. Není města, které by ve svých účetních záznamech nezmiňovalo výdaje na výstavbu přístřeší nebo domů pro pomatence. Tyto útulky se nacházely buď mimo městské hradby, nebo mohly být zřízeny přímo v jedné z městských bran a ještě častěji ve věži, jíž se říkalo „věž bláznů“: Châtelet v Melunu, a zejména *Närrtürmer* v Německu. Často se zmiňují i náklady na potravu a ošacení dávané těm, kteří neměli žádné příbuzné, aby je živili, a rovněž na řetězy, železa, kování a zámky. Nebezpeční choromyslní bývali zavírání do úzkých dřevěných klecí, *gayolles*, se dvěma okénky.

Teprve později, až ve druhé polovině 14. století, z podnětu dobročinných bratrstev, díky darům bohatých jednotlivců nebo vládců, se začaly

objevovat, i když pomalu, špitály a útulky specializované na ubytování bláznů až do jejich vyléčení. Jejich stopy nacházíme po celém Západě, v první řadě v Německu a ve Španělsku, kde se zbožná bratrstva, zde téměř vždy nazývaná „de los Innocentes“, věnovala péči o blázny. Tato patronace se i zde vyznačuje zjevnou představou, že blázen je člověk slabý, zbavený všeho, že je třeba mu pomáhat, a dokonce ho i chránit jako bezbranné dítě, jako skutečné neviňátko. A jak víme, ve všech zemích postupně docházelo ke směšování těchto označení.

Svátek bláznů a svátek Neviňátek se tedy mohly spojit.

Lod' bláznů

Velkého ohlasu, přinejmenším v rovině literární a umělecké tvorby, doznalo také jiné opatření: hromadné vyhánění pomatenců či jejich deportace. Zde už nešlo o vyvedení nějakého ubožáka nebo pomatené ženy za městské hradby, nýbrž o shromažďování, koncentrování všech bláznů z království nebo ze země, aby mohli být lépe vyhnáni hodně daleko, odkud by se už nemohli vrátit. Těžko říci, zda se tyto náměty, v první řadě známé téma *Lodi bláznů*, opírají o nějakou skutečnou událost, o historicky doložitelná fakta. Nemáme žádné nebo téměř žádné stopy takových deportací, nařízených zemskými nebo městskými úřady. Avšak *Lod' bláznů*, jistě fikce, pouhý výmysl nebo poněkud překroucená interpretace nějaké skutečné události či možná vzpomínka na antické názory nebo na cizí, exotické mytologie, koncem středověku zažívala pozoruhodný úspěch. Zdaleka nešlo – jak se někdy dočítáme – o velké kolektivní poutě, například o jednu z oněch lodí naložených chorými, které se plavily po Rýnu na svatá místa, například do Geelu, nýbrž o nucené nalodění a vyhnanství. To ponechává každému autorovi a každému umělci právo si představit, jaký do své lodě umístí typ lidí, mužů i žen, jichž by rád zbavil společnost rozumných lidí. A rozumí se, že na této lodi jsou lidé opravdu posedlí vždy méně početní než lidé zdravého rozumu, kteří však mají různé nectnosti, mánie a směšné libůstky. Nakonec popisování *Lodi bláznů* a vypočítávání jejich pasažerů včetně vysvětlení, proč se na palubě nacházejí, vedlo k burleskní nebo přímo neuctivé, někdy i kruté či ostré satíře na tehdejší společnost a její různé složky.

Tento žánr se prosadil nebo přímo vznikl se známou básní Sebastiana Branta, který se narodil ve Štrasburku v roce 1457. Sebastian Brant byl synem hospodského, který sedmkrát zastával funkci městského rad-

ního. Sebastian studoval na univerzitě v Basileji, kde v roce 1489 získal doktorát z „obojího práva“. Víme, že byl vzdělaný, chcete-li humanista, dokonale ovládal latinu a řečtinu a v roce 1492 se stal děkanem katedrální kapituly. Proto v tomto naprosto zásadním díle nacházíme spojitost mezi různými formami zábavy a fikce na jedné straně a kanovnicou kolejí na straně druhé.

Brant vydal své dílo *Das Narre schyffen* v lidovém jazyce v Basileji v roce 1494 v době karnevalu, který v tomto městě proslul jako velmi bouřlivý. Je to svým způsobem příležitostné dílo, jímž se mohou inspirovat divadelní představení nebo přinejmenším různé scénické „výjevy“: báseň o 7 000 verších ihned sklidila bouřlivý úspěch, protože ještě téhož roku byla znovu vydána v Norimberku, v Augsburgu a Reutlingenu a jistý tiskař ve Štrasburku vydal bez autorova svolení verzi prodlouženou na celkem 11 000 veršů. O tři roky později, v roce 1497, knihu přeložil do latiny Jakub Loches, profesor na univerzitě ve Freiburgu im Breisgau, a do francouzštiny pařížský humanista Josse Bade. Následovala další desítka vydání, z toho jedno (*Grant Nef des folz*) v roce 1498 v Lyonu ve francouzštině, převedené do prózy, a v roce 1509 jedno v angličtině v Londýně. Sebastian Brant sloužil jako inspirace celému literárnímu proudu a jeho téma *Lodi bláznů*, více či méně respektované, či doplňované o nejrůznější přídávky, poznámky a dodatky, přejímali různí autoři, napodobovatelé, plagiátoři, a dokonce i autoři parodií, kteří šli v jeho stopách. Josse Bade napsal svou *Nef des folles* již v roce 1497 a pojednává v ní o povahových vadách žen; o něco později známý kazatel Geiler z Kayserbergu pronesl téměř sto kázání na stejné téma ve štrasburské katedrále. V tomtéž duchu Murner v roce 1511 napsal své *Spiknuté bláznů*. Brant byl tedy rychle vynášen do oblak – jak správně uvádí Philippe Dollinger – a byl považován za zakladatele německé poezie. Dílo, které mělo takový úspěch, se přímo inspirovalo oslavami svátku bláznů a jejich průběhem.

To, že první text v němčině, který se dočkal takového rozšíření tiskem, tak úzce souvisel s bláznů, s reakcemi, jaké vyvolávají u druhých, se satiroval na zdravé lidi, kteří se však chovají tak nerozumně, jasně ukazuje, jaký význam se tehdy, a to obzvláště v kruzích učených humanistů, přikládalo zábavám a kritice společnosti „rozumných“. O sto let dříve dalo podnět k rozmachu literatury v angličtině jiné dílo, související s některými praktikami církve a především s církevními kruhy, totiž Chaucerovy *Canterburské povídky*.

Lod bláznů, ilustrovaná četnými dobovými rytinami, obsahuje kromě úvodu a dlouhých závěrečných poučení více než sto kapitol, z nichž každá kritizuje, mnohdy burleskně, lidské zvyky a tužby i lidské záliby. Mýtus lodi jako takové je zde však zmíněn jen velmi letmo. Slouží jen jako záminka, jako příležitost přistoupit k drobnokresbě a satíře. Nacházíme zde jen základní tematický podklad nejrůznějších šprýmů a neuctivostí, které hýbaly svátkem bláznů, všech těch parodií, které se zaměřovaly – někdy dost ostře – proti mocným tohoto světa, v první řadě proti církevním hodnostářům. V každém případě je ale zcela jisté, že téma lodi zaznamenalo úspěch, takže se s ním setkáváme velmi často na karnevalových vozech nebo při průvodech různých veselých bratrstev.

U ikonografických témat, pravda, se už v době Sebastiana Branta nebo o něco později projevovala větší rozmanitost ztvárnění až k jejich známému podání u Hieronyma Bosche. V jeho *Lodi bláznů*, obsahující tolik groteskních postavíček a plné více či méně jasných alegorií, nejspíš není snadné rozeznat všechny umělcovy záměry. Avšak uprostřed lodi u paty stěžně se mnich a jeptiška perou se svým sousedy o placku pověšenou na provázku, do níž se všichni snaží zakousnout. Nikomu se to nedaří. Mezitím zcela vpředu na jakémsi stromě sedí člověk oděný v obvyklém ustrojení pomatenců i se všemi jejich atributy, který klidně pije či jí ze své misky: to on je na tomto plavidle, které veze jen blázny, tím moudřejším.

Na jinou interpretaci či spíše odvozeninu a pokračování tohoto tématu, která nás zavádí ještě dál, pěkně upozorňuje Nilda Guglielmi: Brant si nepředstavoval jednu, nýbrž dvě lodě; jedna plula opravdu do země bláznů (*Narraganía*), do země, kam měli být vyvezeni, a druhá do *Země hojnosti*, jakéhosi umělého ráje, který nemá nic společného s duchovní rovinou, nýbrž kde je všeho více než dostatek. Je to také země věčného mládí s pramenem mládí. Tato země hojnosti, místo slastí a zahrada oplývající přebytkem nabízí své bohatství zejména chudým a vyděděným; blázni do ní mohou vstoupit snadno, což jim, slabým a ubohým, může být kompenzací a jakousi odplátou. Je známo, jaký úspěch měl tento námět u Hieronyma Bosche a pak zejména u Petra Brueghela. Známa je i souvislost země hojnosti s rozdávaním masa a po travin, jichž je možné se zmocnit různými siláckými kousky o velkých svátcích a zejména během karnevalu.

Sledujme tedy onu tak složitou osnovu, která vznikla z odporu, jaký vzbuzují pomatenci, a z touhy je izolovat či spíše se jich zbavit: blázni se

naloží na loď, která vypluje na širé moře, což je záminkou k ostré satíře proti lidem považovaným za rozumné a příležitostí porovnávat jejich bláznovství s bláznovstvím pomatených, a rozšířit tak posádku lodi: „jdou po všech cestách bláznů davy, jak zcela pošetilí v životě si vedou, však s označením *blázni* se smířit nedovedou“. Loď je podkladem pro parodie a kritiku morálky či společnosti. Plaví se také do země hojnosti, jakéhosi hrubého ráje, o který usilují pošetilci.

Tento záměr se ukazuje ještě jasněji v jiném cyklu o Lodi bláznů, tentokrát lidovějším, zvaným *Modrá bárka*, jímž se ostatně zřejmě inspiroval Bosch a z něhož se nám dochovala vlámská báseň z roku 1413, připomínající nádhru karnevalových průvodů v Brabantu; jedno z veselých bratrstev, které šprýmovně zesměšňovalo mocné, se tam opravdu nazývalo *Modrá bárka*.

Výsměch

Skutečné blázny však lidé zahrnují výsměchem. Pokud jimi přímo nepovrhují, přinejmenším se jim posmívají, takže nakonec je vystrojí do šatů a atributů, v nichž je lze snadno rozpoznat. Možná ne ve všedním životě: náklady na oblečení ve městech, a dokonce i u dvorů ukazují, že se kupovaly oděvy zcela obyčejné, málo odlišných barev. Rozhodující však je ideální, fiktivní obraz pomatence: proto se objevil převlek, oděv jaksi oficiální, zároveň však komediální, který zůstal stejný bez sebe-menší změny či varianty ve všech tehdejších znázorněních i po následující staletí.

Blázen nosí především dlouhý kabátec s cípatými okraji a kapucí nebo čepicí se dvěma dlouhými cípy spadajícími přes uši. V ruce nosí kyj nebo spíš šaškovské žezlo, nebo také parodii na biskupskou berlu, dlouhou hůl zakončenou ženskou hlavou, pomalovanou živými barvami a opatřenou rolničkami nebo malými zvonečky.

V literární tradici, ve dvorských románech a zejména ve fraškách nebo komických hrách se neživí jako ostatní lidé: rád jídá sýry a hrachovou kaši. Philippe Ménard ukazuje, že ve *Hře o listnatém loubí* (nebo *Hře pod loubím*) jedna z postav, Walet, drží v ruce „pěkný tučný sýr“, což stačí k tomu, aby bylo jasné, že jde o pomatence. Vyjádření je to téměř agresivní, protože sýr tehdy býval často považován za jídlo nezdravé.

Všechny tyto znaky dokonale ladí s tím, co je nám jinak známo o davových projevech, o pronásledování pomatenců v ulicích, o posměšcích,

jimiž jsou zahrnováni. K tomu přičtíme hlasité a nevybíravé pokřikování, rány a házení kamením, nebo alespoň odpadky. I zde dobové romány velmi přesně líčí několik scén, které jistě všechny nejsou jen dramatickou invencí: lidé v oknech pokřikují na blázna a dole na ulici ho děti a prostý lid („trhani a drobná chasa“) s křikem honí, chytají ho, aby ho zbili holí, škrábali háky, lijí na něj vědra vody nebo ho mlátí mokřými hadry, do obličeje mu házejí nejrůznější špínu nebo ho pomazávají popelem a nakonec ho ostříhají dohola. Tvrdá, nestydatá a agresivní gesta, která se neustále opakují. Pokaždé, když kolem prochází pomatenec, strhne se pokřik a nastává pozdvižení. Když je to možné, posadí ho na osla (především během oslav a svátků), ale tváří do zadu. Hanebné scény, lidové povražení nejhrubšího zrna, takže nakonec se choromyslný, ale neškodný blázen nestává obětí beránkem, nýbrž prostě otloukánekem. Jakmile blázen vejde do města, ihned se odehrávají vulgární žertíky a zábavičky a jeho postup se podobá grotesknímu útěku, šaškovské kavalkádě, která je terčem posměšků a předstíraných útoků, to vše za velikého veselí.

Dvorští blázni

Byla snad snaha vládců držet si u dvora jednoho nebo několik bláznů jen reakcí na tuto potřebu projevovat výsměch, neustále si z někoho dělat legraci, mít u sebe člověka směšného, který snese všechno a je považován za zcela bezvýznamného? To přesně nevíme, protože i když těchto postav bylo tolik a byly považovány za nezbytné a budily velký zájem, ještě je nedokážeme přesně definovat a udělat si o nich jasnou představu. Vzhledem k nejistému výrazivu většinou nedokážeme objasnit ani jejich postavení, ani jejich skutečnou povahu; slovo „blázen“ se používalo jak k označení pomatenců, kteří se nedokážou postarat sami o sebe a musí být neustále pod dohledem v doprovodu pacholka, tak i šašků, lidí duchaplných, schopných slovních hříček i vytáček, drzých provokatérů, nebo někdy i k označení člověka postiženého nějakým znetvořením, zejména hrbáče. Se šašky a blázny se setkáváme všude, tedy nejen u knížat a králů (na počátku 14. století a nejspíš i mnohem dříve), ale také v palácích nebo hradech šlechticů a biskupů, ba i ve službách městských obcí. Někteří šašci ochotně pronajímali své služby v zásadě jako herci, vůdcové maškarád a pořadatelé rodinných i veřejných oslav. Neustále cestovali od města k městu, tu pracovali pro nějakého

měšťana, tam zase pro bratrstvo při oslavách svátku svatého patrona, a to navzdory všemu vždy v kostýmu blázna s kápí a rolničkami. Ti, o nichž toho víme nejvíce díky účtům, díky platu či peněžním darům, nákupu oblečení, bot, a dokonce i koní, jsou samozřejmě šašci působící a žijící u velkých dvorů.

Klademe-li si otázku, proč tito všudypřítomní dvorští šašci, kteří byli známkou prestiže, existovali, musíme se zaměřit na několik různých rovin. V první řadě na pouhou zvědavost, zálibu v podivnostech, v exotice, protože blázen, který mohl, ale nemusel přijít zdaleka, je někým naprosto neobyčejným, nosícím výstřední šaty a vedoucím nesrozumitelné nebo matoucí řeči. Mnohdy také šlo o touhu zajistit si jakousi nadpřirozenou, ne-li přímo božskou ochranu, maskota či talisman pro štěstí (dotyk hrbáčova hrbu) na základě pověry, pocházející z nejdávnějšího starověku, z doby faraonů. Blázen je také člověk, který varuje, upozorňuje na nebezpečí, na hrozící skandál, vykládá záhadné úkazy a pronáší moudré řeči. Je to básník, avšak básník jasnozřivý, který své výroky a předpovědi halí jako vědma do podivných formulací, které okouzlují nebo šokují a v každém případě vyvádějí z míry; je neustálou hádankou jako sfinga, dráždí ducha, je to zkrátka svého druhu umělec, velmi zvláštní dvorský učenec.

Zejména vládci a jeho blízkým poskytuje blázen rozptýlení nejhrubšího druhu. Autoři her a žertovných kousků nebo i některých *mysterií* neváhají u výstupů odehrávajících se u dvora na scénu uvádět šaška. Poskytují nám tak celou řadu příkladů, které sice možná někdy skutečnost zkreslují nebo přehánějí, vyznívají však velmi výmluvně. V *Robertu Ďáblovi* se císař baví pohledem na blázna, který rve kost z huby psovi. V *Tristanově šílenství*, když nebohý hrdina postižený šílenstvím všude rozhlašuje, že jeho matka byla velryba, jeho kojná tygřice a že chce unést Yseut do paláce celého ze skla visícího ve vzduchu, všichni na dvoře krále Marka volají: „To je dobrý blázen! Mluví opravdu dobře!“ Jiní tropí různé kousky, směle vyskakují z okna. Další se komicky a výstředně chlubí smyšlenými činy. Isabella d'Este, což byla žena vzdělaná, sečtělá a energická, u sebe držela několik šašků, a dokonce i jednu „bláznivou“ ženu, a hořce litovala smrti svého oblíbeného blázna Matella, o svém zármutku psala i mluvila, dostávala soustrastné dopisy a také veršovaný latinský epitaf od Battisty Fiery.

Blázni-komedianti, postavy sympatické a neškodné, vyvolávali tolik zvědavosti! Přerušovali monotónnost všedních dnů. Přitahovali

a neustále snášeli posměch: byli to zesměšňovaní lidičkové, které se lidé uvolili mít rádi a povýšeně je litovali, lidičkové, kteří uklidňují a také posilují, kteří vyvolávají poněkud zjihlý soucit a které lze docela klidně politovat nebo potrápít. Sama existence dvorského blázna dobře ukazuje, jaké byly kolektivní reakce na šílenství, protože tito blázni a šašci nikdy nejsou zuřivci, vždy jde o mírnější, bližší a přístupnější podobu pomatenosti. Lze se k nim přiblížit, ochočit si je; slouží ke hraní. Zuřivci jsou nebezpeční; proto je zavírají nebo vyhánějí co nejdál. Člověk postižený mírnějším bláznovstvím se stává terčem žertů a šprýmů. Právě takového mají rádi u dvora, takového oslavují v kostele i na ulici při burleskních průvodech ve dnech slavnosti bláznů, což je svátek, který připomíná jednoduché maškarády a žerty pořádané u dvora, avšak se značnou účastí lidu.

Chechtat se podivným kouskům bláznů a nesnažit se jim protirečit ani jim jakkoli odporovat, byť i jen nepřátelským postojem, to je výsostně volná zábava, skutečné rozptýlení, díky němuž se lze ocitnout mimo čas a všední starosti a do sytosti se zasmát. Jak říká Sebastian Brant, kdo se chce starat o děti a o blázny, nesmí si brát jejich žerty ve zlém. Jinak by byl ze stejného těsta jako všichni ostatní blázni, jen blázen nevidí, že mluví s bláznem. To člověka předem připravuje na shovívavost nejen vůči žertíkům a šprýmům, směšným výmyslům a různým legráckám, ale rovněž vůči žertovným satirám v podobě různých kašpařin. Blázny v ulicích o svátku bláznů je třeba snášet, podobně jako panovníci a jejich lidé mají rádi své dvorské blázny, chtějí je vždy mít po ruce, a nakonec je vlastně ochraňují.

Blázen byl nejen námětem literárním, ale mnohokrát byl také zpodoběn v různých výtvarných dílech, která byla neustále na očích v kostele buď jako ilustrace k nějaké moralitě či pro poučení, nebo pro pouhé potěšení a smysl pro věci neobvyklé a výstřední, například po okrajích misálu a pontifikálu, ve scénách každodenního života, které někdy ilustrují i ta nejserióznější díla. Kanovníkům mnohé z opěrek jejich lavic pro ruce skýtaly naivní i květnaté dřevorezby plné humoru, kde blázni s šaškovskou cípatou čepicí na hlavě, s vyvalenýma očima a přihlouplým úsměvem, avšak s vážnou tváří třímají v ruce buď své šaškovské žezlo, nebo pytel plný bobů či hrachu.

V roce 1461 v den slavnostního vstupu Ludvíka XI. do Paříže byl přímo v královském průvodu vidět „blázen jedoucí na koni na čtyřech jako opice“, a později si při uvítání Karla VIII. v Rouenu „hloupý

pošetilec“, zdaleka však ne zuřivec, dobíral obra a dělal si z něj legraci „pitvořením a jinými opičárnami, aby rozesmál a pobavil našeho pana krále“. Obrazy pro zasmání a pouhé pobavení; legrační blázen se ukazuje, stejně jako se ukazovaly opice.

V Tournai v únoru 1464 se při uvítání krále úloha blázna projevila zcela jinak, protože v účtech městských výdajů se dočítáme: „Jistému Colinovi, který je bláznivý a v současné době bytem v tomto městě, za oděv z rudého sukna, který mu byl schválen a udělen řečeným městem při příjezdu a přivítání našeho pana krále, za šat, na němž byl vpodobněn městský znak, zapláceno jak za látku, tak za ušití čtyřicet sou.“ Městský znak, jemuž se obvykle přikládal velký význam a který býval často umístěn na městské bráně nebo na nějaké pěkné alegorické postavě, nejlépe sošné mladé ženě, tentokrát nesl místní blázen! Možná jde ale o výjimečný případ, který již svědčí o záměru parodovat projevy a znaky politické moci a vysmívat se jim. Navíc šat byl rudé barvy, tzn. barvy mnohdy vyhrazené královskému oděvu. S bláznem takto vyneseným na vrchol se samozřejmě setkáváme právě při oslavách svátku bláznů.

Vláda bláznů v kostele

Svátky bláznů jakožto jednodenní odplata podřízených, svátek mládeže, oslava pokorných a dětí, převrácení hierarchie a neuctivé napodobování posvátných gest na několik zimních hodin a několik bohoslužeb do církve zavádějí nového, hravého hodnostáře. Je to zvolený a všemi oslavovaný *opat* nebo *papež bláznů*, obvykle mladý klerik, mnohdy *týž* jako *papež dětí*. V tom se četné popisy z pera současníků shodují.

Zdá se, že zvyk mladických výtržností o kalendářích na rozhraní prosince a ledna se prosadil všeobecně a udržoval se po staletí. Přesto, ať už je to dáno nahodilostí pramenů a jejich zkoumání, nebo odrazem odlišného prožívání těchto zábav a přístupu k náboženským slavnostem, jsme v pokušení se domnívat, že v jižních krajích, zejména v Itálii, si nižší klerici a davy zachovali větší zdrženlivost a projevovali méně parodické invence a bujarosti v satíře. I zde se ale jednalo o „lidové“ svátky, i když svým způsobem „učesanější“, které si více zachovávaly podobu organizovaných, již usměřovaných představení, jako svátky, které sledují jiné záměry. Máme-li proto zhruba načrtnout mapu tradic a davových her, svátek bláznů je vlastní zejména německým zemím, severní Francii a Anglii.

Pravděpodobně se slavil ve všech katedrálních kostelech, čímž slavnostně stavěly na odiv lesk svých obřadů i převahu svých duchovních, hodnostářů a ministrantů nad všemi ostatními kleriky ve městě. Nicméně svátky bláznů se pořádaly i jinde ve městě, ve většině kolegiálních kostelů, spravovaných několika kněžími a nižšími kleriky, i když bývaly

možná méně známé a neupoutávaly takovou pozornost. Tak tomu bylo například v diecézi v Le Mans, v Saint-Pierre-de-la Cour, u Svatého kříže a v Maison-Dieu v Coëffortu. Občas se tyto oslavy, jejichž datum se v různých městech lišilo, opravdu spojily se svátky Neviňátek a kleriků, a kronikáři či notáři, kteří se o nich zmiňují, je označují buď jedním, nebo druhým jménem. V Le Mans burleskní obřady v katedrále začínaly v předvečer vánočního svátku a trvaly až do 28. prosince, do svátku Neviňátek, a znovu propukaly na Tři krále.

Zcela přirozeně se toho o nich dozvídáme nejvíce od kritiků a reformátorů, čímž je dán poněkud zvláštní a někdy až přehnaný pohled na věc. Všichni se rozhořčují a odsuzují, připomínají první církevní Otce, kteří zakazovali na svatých místech jakékoli hry, zábavy a převleky: „Nejsou to žádné hry, ale zločiny. [...] Lze snad dělat hru z bezbožnosti? Lze snad dělat zábavu ze svatokrádeže? Nikdo si nemůže zahrávat bez rizika s hadem, nikdo se beztretně nepobaví s ďáblem.“

Ve skutečnosti v sobě tyto obřady vedené podjáhny a jejich kumpány, tyto svátky bláznů v pravém smyslu slova, stejně jako svátky Neviňátek nebo svátky dětí, měly dva velmi odlišné momenty zcela rozdílné povahy: zábavu čili liturgickou parodii v kostele a pak lidovou kavalkádu ulicemi města.

V kostele se přinejmenším zpočátku oslavy, nebo bychom spíše měli říci bohoslužby, odehrávaly často podle velmi přesného a pečlivě zaznamenaného rituálu, aby mohl být opakován rok co rok. Petr z Corbeil, arcibiskup ze Sens, který zemřel v roce 1222, a jinak velmi seriózní autor kázání a *Officia k Nanebevzetí Panny Marie*, rovněž napsal *Officium k svátku bláznů*. To uvádí čtyřverším k počtu tohoto burleskního obřadu, který byl tolerován a možná i trochu krocen a usměřňován: „Město Sens slaví každoročně Svátek bláznů [*Festum stultorum*] podle jeho starobylých zvyků, což je obveselením pro předzpěváka, nicméně veškerá úcta náleží Kristu obřezanému!“ Toto officium se velmi rychle rozšířilo a bylo mnohokrát opisováno, přinejmenším v celé diecézi. Jean Gerson z pařížské univerzity si kolem roku 1420 stěžoval, že jistý kazatel v Auxerre veřejně tvrdí, že Bůh schvaluje svátek bláznů neméně než svátek Neposkrvněného početí. Jiný pařížský učenec s jistou hořkostí připomíná, že bylo vidět „ve všech kostelech galikánských a germánských zemí slavit v tomto dni a po celou oktávu Tří králů svátek bláznů (...) že stálo za to vyznačit toto jméno do knihy bohoslužeb (...) a že to trvalo tři nebo čtyři sta let.“ Kvůli těmto oslavám se na různých místech

dokonce zapomínalo na půst před svátkem Tří králů, do té doby přísně dodržovaný.

Zmíněný rituál svátku bláznů či svátku podjáhňů si ještě přinejmenším podle psaných pramenů uchovával zcela uměřený obsah a v průběhu naprosto obvyklých paraliturgických obřadů bez sebemenších výstřelků nebo nevázanosti pěkně naznačuje existenci různých dob pro modlitby a pro procesí. V oficiu tohoto svátku stejně jako svátku osla nacházíme několik hymnů k počtě Panně Marii a Ježíši Kristu. Neúcta nebo přehnaná důvěrnost se v nich sotva objevují v podobě několika vymyšlených kupletů, pár slovních hříček nebo latinských kalambúrů, a hlavně v tom, že se v knize senského biskupa píše, že zpěváci s hlubšími hlasy mají zpívat antifonu bručivým basem (*in falso*). Lze si však představit, jak se parodický záměr a zábava, nejprve pojímané jako nevinná hra mládeže v chóru, mohly podle fantazie nejrůzněji obměňovat, jak se na ně mohly nabalovat extravagantní výmysly, až vedly ke skandálnímu výstřelkům. A to přímo v kostele a v kněžišti, neboť, což je zásadní, celou tu hru a podívanou mají v rukou nižší klerici, protože hierarchie a funkce byly naprosto převráceny. Podobně jako o svátku Neviňátek v den bláznů ministranti a nižší klerici vzdávají poctu jednomu ze svého středu, vyvolenému aklamací. V katedrálách a ve velkých kolegiálních kostelích to byl biskup nebo arcibiskup, nebo dokonce papež bláznů, který byl ve své vysoké funkci potvrzen „směšnými skopičkami, jimiž si dělal legraci“; šlo o celý burleskní obřad ve formě parodie nebo i satiry. Vyvolenec si oblékl bohaté kněžské roucho, na hlavě mitru, v ruce berlu, dostal i skutečný biskupský kříž zapůjčený na jeden den a udílel veřejné slavnostní požehnání.

V Le Mans chlapec, zvolený již 13. prosince, jenž měl hrát roli biskupa bláznů nebo neviňátek, dostával z kapitulní pokladny peníze a 40 piit vína na přípravu *coena puerorum*, dětské hostiny, a za tímto účelem se každý kanovník zavazoval zaplatit při hostině kapitule 25 liber, přičemž tato částka byla záhy zvýšena na 40 liber. Biskup neviňátek se nazýval rovněž „zelný biskup“, protože mu jeho druzi přinášeli na přípravu hostiny zimní zeleninu.

Biskupa, opata nebo papeže bláznů, zvoleného na několik hodin a obklopeného pomocníky, všichni poslouchali. Jako při všech veselých sešlostech se ministrantům, nejnižším klerikům a sloužícím rozdávalo velmi mnoho vína. Každoročně se proto tato paraliturgie provázející jednoho zimního dne nešpory zvrhávala v křik a skandál, o němž se

hořce zmiňují všechny káravé texty, kázání a spisy moralistů, někdy až do 18. století. „Byly to strašlivé ohavnosti, plné hanebnosti a zločinů, spojené se spoustou bláznivín a nestoudností, neboť kdyby všichni ďáblí pekeli měli v našich kostelech slavit svátek, nepostupovali by jinak než jako to, co se tehdy dělo.“ A pařížská univerzita v roce 1444 vyhlásila, že „svátek podjáhňů neboli bláznů je pozůstatek pohanství, odsouzeníhodná a škodlivá zkaženost, která směřuje k zjevnému pohrdání Bohem, bohoslužbami a biskupskou hodností, a že ti, kdo ho slaví, napodobují pohany, porušují kánony koncílů a papežských dekretů, zneštěvují svátosti a církevní hodnosti, zesměšňují věci posvátné, vyznávají podezřelou víru, a proto se s nimi má nakládat jako s kacíři“.

Církev, církevní učenci i biskupové v tom viděli především urážku důstojnosti služebníků Božích a jakousi příliš živou památku na staré tradice považované za pohanské, příliš lidové a příliš blízké světským zábavám. Usnesení synod a provinciálních koncílů neustále připomínají, že kostel je i mimo bohoslužby místem modliteb a zbožnosti. Proto požadují, „aby se Stvořiteli sloužilo poctivě“, a proto přísně zakazují nošení masek, neslušné hry a veškeré šprýmování: „Zakazujeme také volbu biskupů na tyto dny, protože to je nehodné chrámu Božího a zesměšňuje to biskupskou hodnost.“ V každém případě připomínají, že „se nemá tancovat, protože to vyvolává hádky a spory a narušuje bohoslužby“.

Mnohem později (usnesení toledského koncilu v roce 1566) prelátí nařizují, aby se v žádném případě nekonala „ona předstíraná a dětinská volba biskupa, již je zvykem provozovat během některých výročních svátků jako hanebný nešvar, protože je nadmíru urážlivá důstojnosti biskupské a vede k množství dalších zlořádů, které se vůbec neslučují s církevní disciplinou, s majestátností mší ani s uctíváním chrámu živoucího boha“. Takové vyhlášky se však neomezovaly pouze na slavnostní varování, nýbrž také volaly po přísném potrestání. Již v roce 1445 provinciální koncíl v Rouenu opakoval zákaz provozovat v kostelech a na hřbitovech „hry lidové zvané hrami bláznů, kdy lidé nosí masky a kdy se dopouštějí mnoha neslušností“. A to pod trestem exkomunikování všech kleriků a zejména všech kanovníků, kteří by se odvážili tyto slavnosti pořádat, s „tříměsíčním pozastavením přídělů, které si navykli dostávat v těchže kostelích; jejich příděly budou rozděleny mezi ostatní služebníky chóru, kteří budou počestnější“.

Všechna tato nařízení – první, které známe, zřejmě pochází z roku 1198 – se zmiňují o nejrůznějších výstřelcích, výstředních nápadech

a nactiutřačnostech, jež pak někteří moralisté po libosti opakují, když jimi jako příhodnými klíše prokládají svá kázání a proslovy. Klerici jsou v nich popisováni s maskami s obludnými tvářemi, v ženském přestrojení či v šatech sprostého lidu, komediantů nebo kejklířů. Slouží mši ve světských šatech, chodí po kněžišti a kolem oltářů s náručemi plnými lahví vína, bochníků chleba a kusů masa či šunky. Ověnceni vavřínem či jiným listím se všichni dohromady dopouštějí podivných žertů a někteří si nasazují červené čepice. Tančí v chrámové lodi, zpívají rozpustilé písně, „jedí tučná masa dokonce i přímo na oltáři blízko celebranta“. Na svatém stole hned vedle liturgického náčiní hrají v kostky, což je hra, kterou církev i všechny úřady velmi odsuzují a postihují různými zákazy spojenými s hrozbou pokuty a trestů. Ba co víc, a to mnohé knihy zdůrazňují jako vrchol všeho, „vykuřují tam kouřem ze starých škrpálů, které pálí“.

„Bláznivé a svatokrádežné svátky. [...] Zdá se, že opět povstala stáda a satyrové z básní, neboť lid provozoval tolikera bláznovství.“ V kostele se patrně pořádaly velké maškarády, ba úplná představení. Někdy i pouhá volba papeže nebo biskupa bláznů nabývala rozměrů parodického obřadu konaného všem před očima, mimo kněžiště, a dokonce i na prostranství před kostelem. V Tournai „od nepaměti v den Neviňátek mají vikáři a mladí obročníci z řad kaplanů kostela Panny Marie zvyk vyvolit si biskupa bláznů na pódiu před hlavní branou řečeného kostela, přičemž se během volby vesele mluví o stavu kanovníckém i o jiných církevních hodnostářích“. Do průvodu se zcela přirozeně mísili i laici či „mladí synové měšťanů i prostých obyvatel řečeného města, aby na svůj úkor obveselovali lid po dobu deseti nebo dvanácti dnů“.

Někteří klerici se oblékají jaké králové či vévodové, a i to je známka neuctivosti, parodie a obracení společenského postavení. Jiní se přestrojují a předvádějí divadelní hry. Další tancem mužů a žen přitahují chodce „a vyvolávají v nich prostopášný smích“. To tvrdě odsoudily synody, které se konaly v Kolíně nad Rýnem v roce 1536 a v Toledu roku 1566. Obě připomínají, že je o tomto svátku zvykem „předvádět divadelní hry“. V Lyonu v roce 1577 se mluví o „hrách, tragédiích, fraškách, směšných představeních s maskami, zbraněmi a bubínky a jinými neslušnými věcmi, které se v těchto kostelech provádějí“. Většinou je však zjevné, že to vše spočívalo především v gestech nebo parodujícím předvádění, v neuctivém imitování, v napodobování bohoslužeb a náboženských úkonů a v mysteriích, nebo dokonce světských divadelních kusech.

Lze si přirozeně představit, že oslavy připouštěné tradicí a běžné hry spojované s nešporami provázelo mnoho dalších „bláznovství a kašparů“, které mnohdy nabývaly otevřeně nevázaných podob.

Klerici jako lidoví šašci

Druhým velkým momentem svátku byla kavalkáda táhnoucí ulicemi města, která byla nejspíš mnohem působivější a vzhledem k městským poměrům i k poměru sil a moci nabývala zcela jiného rozměru.

Z počátku to bylo pouhé pokračování her souvisejících s biskupem bláznů, které se odehrávalo venku před kostelem a v přilehlých ulicích, zejména ve zdí obehnané kapitulní čtvrti: „Z kostela bylo procesí vedeno městem s hrami a neslušnými žerty (...) pak projížděli městem na pódiích a vozech, tak aby je bylo vidět, a nakonec, aby rozesmáli lid, dělali neuctivé posunky a pronášeli rozpustilá a bezbožná slova. [...] Pak se nechali táhnout ulicemi na vozech plných odpadků a s potěšením je házeli po lidech, kteří se kolem nich shromažďovali.“ A dále: „Tato fraška zacházela tak daleko, že duchovní každoročně předváděli na pódiu postaveném před dveřmi kostela biskupa bláznů, jemuž byla vystrojena směšná hostina, ale nejprve byl s velkým a sprostým povykem proveden městem.“

Vedle pouhého šprýmařství a touhy pokračovat v oslavách i za přítomnosti davu mimo kostel však průvod biskupa či papeže bláznů vycházel i z jistých konkrétních a téměř by se dalo říci „politických“ zájmů: získat dary v naturáliích nebo pár mincí a rovněž dosáhnout toho, že všichni ostatní uznají převahu a nadřazenost kolegiálního, kanovníckého kléru. Klerici tak vybírali tribut, který mnohdy pod burleskním nebo pošetilým zevnějškem skrýval symbolický význam. To vše se přijímalo a prosadilo na základě tradice a vysoce postavení představitelů chóru tuto tradici zárlivě hájili, a dokonce i kodifikovali v psaném rituálu.

Jeden rukopis ze 13. století podrobně uvádí trasu a jednotlivá zastavení průvodu vedeného papežem bláznů z katedrály svatého Štěpána v Besançonu. Kavalkáda, jíž se účastnili nejen ministranti a nižší klerici, ale i jáhni a kanovníci, všude přijímala darem potraviny na večerní hostinu, přičemž svíce poskytovala sama kapitula. Rituál uvádí, že „každý obyvatel kopce [čtvrť citadely] má podle obyčeje papeži bláznů dát chléb a víno“.

Ve městě šlo o příležitost dát najevo své postavení v rámci duchovenstva, v němž kolegiální kostely byly dosud silné a dělaly si nárok na jakousi nadřazenost. Dnes dokážeme jen stěží pochopit a představit si vztahy mezi různými kostely v témže městě, mezi farními a jinými kostely, z nichž kolegiální bývaly téměř vždy mnohem starší a dosud věhlasnější. Administrativní úlohu biskupa a jeho kapituly a rozsah jejich moci a soudních pravomocí vidíme jasně, těžko si však dokážeme představit rozdělení a volbu věřících, pokud šlo o bohoslužby, o účast na mších a obřadech či o pohřby, nemluvě o konkurenci klášterů. Ještě nejasněji se jeví úloha tak málo známých kolegiálních kostelů. Popravdě řečeno zde nenacházíme žádný jednotný obraz, protože duchovenstvo mohlo být v různých městech uspořádáno zcela rozdílně. Někde bylo hned několik farností, jejichž počet neustále stoupal v závislosti na růstu počtu obyvatel, jinde naopak bylo farností jen pár a nad nimi několik dosud velmi mocných kolegiálních kostelů. Tato prostá zjištění si zaslouží hlubší úvahu. Pouze podrobná studie všech duchovních v určitém městě, která nám doposud chybí, by umožnila lépe analyzovat vzájemné poměry sil a zjistit, jak se projevovaly v náboženské praxi, ve společnosti, v jejich soupeření i v rozdělení jejich vlivu.

A chceme-li zkoumat tyto vztahy, svátek svou symbolikou a víceméně věrným zachováním starých tradic vždy poskytuje výsadní příležitost – zejména svátek bláznů jakožto triumf kolegia nižších kleriků, kteří jménem celé kapituly vyžadují pocty a projevy úcty od celého města.

V Le Mans v roce 1240 katedrální kapitula požaduje omluvu opata z La Couture, který odmítl přijmout malého biskupa bláznů, mladého klerika jménem Bérenger. Krátce nato byla abatýše od Notre-Dame-du-Pré nucena osobně předstoupit před shromáždění kanovníků a odpovídat se z toho, že odmítla dát napít průvodu bláznů. Opat z Beaulieu, který jim nalít dal, ale přitom tvrdil, že to dělá jen z dobé vůle, byl tvrdě pokárán, neboť to byla jeho povinnost, což nakonec musel přiznat. To vše je dopodrobna a zcela vážně zachyceno ve zprávě sepsané na základě vyšetřování vedeného o pět let později.

V Besançonu papež bláznů od svatého Štěpána jezdil městem na koni v doprovodu svých „kardinálů“, měl na sobě odznaky své hodnosti a nesl zlatou růži. Kostely platily tradiční tribut stanovený jednou pro vždy: „víno k pití“ u svatého Pavla, v Jusan-Moutier a v Battant; chléb u svatého Vincenta a ve vsi Brégille. Ve skutečnosti si své obřadníky volila čtyři kolegia: papeže v katedrále svatého Štěpána, arcibiskupa u sva-

tého Jana, biskupa u svaté Magdaleny a kardinála u svatého Pavla. A jak říká rituál, „jestliže arcibiskup zvolený u svatého Jana, biskup od svaté Magdaleny a kardinál od svatého Pavla předstupují před papeže, mají se před ním vrhnout na kolena a dostane se jim požehnání“. To jsou známky podřízenosti, které však k ničemu nezavazují, i když přece jen naznačují vyhraněný smysl pro hierarchii.

Jinak, což je dalším aspektem svátku pořádaného v ulici pro lidovou podívanou a pobavení, blázni z katedrálního chóru nebo z ostatních kolegiálních kostelů všude vyvolávají bouřlivé nadšení. Po celém městě je to velký zimní svátek, první z pěkných maškarád, a moralisté i kronikáři zdůrazňují křik, zpěv a nevázaná gesta, jež celý průvod nevyhnutelně provázejí.

Jak si lze domyslet, nemáme k dispozici žádné příležitostné vylíčení těchto žertovných průvodů ani žádný bezprostřední popis, a chceme-li si je představit, nelze nepomyslet na poměrně pozdní scény z masopustů, posvícení a lidových veselí. Na svátek bláznů nás však neustále odkazuje nejdelší báseň z *Lodi bláznů*, věnovaná obhroublým zvykům během svátků, odhalovaným zde v celé šíři. Sebastian Brant obviňuje kněze, že to vše dopouštějí, a některé tlupy dokonce i vedou; zmiňuje se o mnichu Ilzanovi s dlouhým vousem, který se proslavil svými burleskními žerty, a také o faráři z Kalenberku, který je také znám jako autor rozpustilých písní a taškařic. Brant poukazuje na zálibu davu v pohoršlivých situacích a řečech a na kult svatého Grobiána, velmi oblíbené a nejspíš smyšlené postavy, která později zanechala své jméno celému literárnímu žánru, zvanému grobiánská literatura, ve formě frašek a sotí. Za to vše jsou odpovědní a spoluodpovědní blázni. To oni za sebou táhnou lid: „A blázen na blázna se obrací: buď kamarád a pěstuj legraci.“ Během svátků není respektován Bůh ani mravopověstnost a objevují se ty nejhorší špásy; předstihují se v neslušnosti, v hrubých a obscénních žertech, protože „blázen škrábe svini za ušima a cloumá jí. Zvonek rozeznívá, sviňáckou písničku mu za to zpívá. Jenom svině dneska tance pořádá, loď poštelců přitom pevně ovládá.“

A Brant si vymýšlí nebo připomíná sled burleskních bohoslužeb v průběhu celého dne hodinu po hodině: mši začíná svině, k dalším modlitbám se připojí osel, pak svatý Grobián, čtvrtou část zpívají kejklíři – „text plný hulvátství se rozšíří“.

Opět tu dochází ke skandálnímu spojení té nejrozpuštěnější a nejbezučtější světskosti se svátky kleriků. Náboženská záminka a podklad

se tu sice téměř úplně ztrácejí, přesto však se slavnosti účastní chlapci z chóru, a zejména mladí klerici, a plní šprýmů vedou ulicemi průvod. zatímco jejich nadřízení, kanovníci z katedrálního či kolegiálního kostela, to tolerují. Nejspíše v tomto svátku vidí spontánní potvrzení významu svého stavu a jeho přítomnosti ve společnosti: svátek Nevinátek nebo bláznů dobře ukazuje existenci privilegií a pouhá skutečnost, že se ukazují, že křičí v ulicích a obyvatele města poněkud pohoršují nebo obtěžují, to svým způsobem zdůrazňuje. Kanovníci také nejspíš vědí, že to je pro jejich chudé kleriky a jejich mládež velmi ceněná příležitost parodovat, posmívat se nebo i víceméně ostře či burleskně kritizovat, jež působí jako jakýsi přetlakový ventil.

V každém případě prosincové svátky po celá staletí velmi přesně zapadají do duchovního a náboženského ovzduší nebo přinejmenším mezi praktiky, které při některých bohoslužebných úkonech, kázání, procesích v kostele i mimo něj, posvátných hrách, tancích a mysteriích se zbožností či s poučením z biblických příběhů rády spojují světská témata, témata aktuální a mnohdy i vulgární. Všude nacházíme profánnost a mnohdy i burlesknost.

Všechny tyto hry se navzdory přísnému a stále častějšímu odsouzení udržely po celé 15. století, a dokonce i ve století následujícím. V té době provinciální synody a univerzitní mistři postupně neustálými výtkami, protesty a tresty prosadili své pojetí posvátnosti, slušnosti a úcty náležící svatostánkům, důstojným bohoslužebám i duchovenstvu i větší respekt k hierarchické posloupnosti. Nové názory však byly přijímány jen pomalu, přičemž mnohdy znovu a znovu ustupovaly, zejména pokud šlo o požadavek, aby chrám byl vyhrazen výlučně náboženským obřadům a aby z něj byla vyloučena jakákoli čistě profánní zábava. To se prosadilo zejména za protireformace, což oslavám velkých liturgických svátků vtisklo zcela odlišnou pečeti. Tuto politiku podporovali biskupové a zdá se, že kanovníci se jí podřídili, čímž pravděpodobně přišli o určitý věhlas, popularitu a vliv, jimž jistě svátek bláznů do značné míry prospíval. To, co se může jevit jako epizoda ve sporu „biskupů proti kapitule“, v každém případě znamenalo nevyhnutelný zánik kapituly.

Svátek bláznů, který byl příliš přísně odsuzován a postižen mnoha zákazy, se záhy stal pouhou vzpomínkou. Burleska, nadále zejména profánní, se rozvíjela jinými způsoby.